ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԱՅԻՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII—XVIII ԴԴ.

Հ. Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

XVI դարի սկզբներից Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքը թուրք-իրանական ավերիչ պատերազմների հետևանքով խոր քայքայման ենթարկվեց։ Պատերազմն ուղեկցվում էր հայկական գյուղերի ու քաղաքների ավերմամբ, բնակչության կոտորածով ու գերեվարությամբ։ Գյուղացիության մի մասի ոչնչացումը զգալի չափով անդրադարձել էր տնտեսության վրա, նեղացրել նրա շրջանակները, փոխել ճյուղային կառուցվածքը։ Հայ երկրագործի տնտեսությունը հետզհետե կորցնում էր իր նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում։ «Հողագործք և երկրագործք՝ որք իւրաքանչիւր տեղիս գոյին, փախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս ամրանային և ոչ կարէին առնել զերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենեւին»,—ցավով հայտնում է Առաքել Դավրիժեցին[1]։ Եթե նկատի ունենանք նաև պարբերաբար կրկնվող բնական աղետները՝ երաշտը, ցրտահարությունը, կարկտահարությունը, մորեխը, որոնց դեմ գյուղացին անզոր էր պայքարել, պարզ կդառնա, որ գյուղատնտեսական արտադրանքի ընդհանուր չափի պակասելը անխուսափելի էր։

1639 թ. թուրք-իրանական հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո, երբ հաստատվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղության մի ժամանակաշրջան, նկատելի դարձան տնտեսական կյանքի՝ գյուղատնտեսության, արհեստների, առևտրի աշխուժացման երևույթներ։

Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում վճռորոշ դերը պատկանել է երկրագործությանը, որը հանդիսացել է գյուղատնտեսական արտադրության գլխավոր ճյուղը։

Աղբյուրներում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի Արևելյան Հայաստանի երկրագործության առանձին ճյուղերի, հատկապես այգեգործության ու խաղողագործության վերաբերյալ թեև որոշ տեղեկություններ պահպանվել են, սակայն հացահատիկային կուլտուրաների մշակմանը, նրանց տեսակներին, բերքատվությանը առնչվող վկայությունները համեմատաբար քիչ են։ Այդուհանդերձ, ցորենի, գարու, հաճարի, կորեկի, տարեկանի ու բրնձի մասին մատենագրական երկերում, ուղեգրություններում, ժամանակագրություններում ու հիշատակարաններում պահպանված առանձին տվյալներ հիմք են տալիս եզրակացնել, որ այդ կուլտուրաները տարածված էին։

Չնայած հացահատիկային կուլտուրաների մշակությամբ առանց բացառության զբաղվել են ողջ Արևելյան Հայաստանում, սակայն, որոշ շրջաններ (Գեղարքունիք, Դարաչիչագ, Շորագյալ, Սյունիք, Նախիջևանի, Մակվի և Ղարաբաղի խանությունների առանձին շրջաններ) իրենց նպաստավոր բնակլիմայական պայմանների շնորհիվ ձեռք էին բերել առանձնահատուկ նշանակություն։ Առաքել Դավրիժեցին, նկարագրելով ջալալի ելուզակների ավարառությունները Արևելյան Հայաստանում, նշում է, թե նրանց հատկապես հետաքրքրում էր Գեղարքունիքի շրջանը, քանզի, ինչպես գրում է պատմիչը «...գիտէին թէ անդ են համբարք ցորենոյ և գարւոյ»[2]։ Շորագյալի (Շիրակի սարահարթ) մա-

---

1 Առաքել Դավրիժեցի. Պատմութիւն. Վաղարշապատ, 1896, էջ 87։
2 Առաքել Դավրիժեցի, էջ 88։

սին Զաքարիա Քանաքեռցին հաղորդում է հետևյալ մանրամասնությունը. «Այր մի բարեպաշտ Գալուստ անուն՝ ի գաւառեն Ապարանայ ի գեղջէն Վարդենուց ասէ. ես ընդ Գրիգոր վարդապէտին՝ որ էր առաջնորդ Յոհանու վանից (իմա՝ Հովհաննավանք—Հ. Թ.), ի Շիրակայ բերեալ եմք զպտղին, զսրբադրասն, գիւղն, զպանիրն, զցորեան և զգարին և զամենայն հասն վանիցն»[3]։ XVII դարի թուրք պատմիչ Էվլիա Չելեբիի վկայությամբ հացահատիկային կուլտուրաների, մասնավորապես գարու հարուստ բերք էր լինում Նախիջևանի խանությունում, որտեղ, պատմիչի հավաստմամբ, այն «շատ առատ է և ուժեղ»[4]։ Նախիջևանի խանության տարածքում ցորենի և գարու առատության մասին է վկայում նաև էջմիածնի վանքի ելից-մտից մատյաններից քաղված հետևյալ վկայությունը. «Թուական ՌՄԶ (1757) մարտ ամիս։ Ետու ես մեր Յոհան վարդապետին տասն թուման՝ ԱՃ (100) դինար փող, որ գնաց ի Նախջևան և գնեց ԳՃԽ (340) Նախիջևանայ լիտր[6] ցորեն և գարի, զոր բերել Յոհան վարդապետն և մեր ամբարն հասոյց»[7]։

Հատկանշական է, որ Մակվի խանությունից հաց է առաքվել Արևելյան Հայաստանի՝ երաշտով տառապող այլ շրջաններ։ «Թէ ժամանակ մի եղն սղութիւն հացի, յերկիրն Մակուայ ցորեան առատ է»,—հայտնում է 1636 թ. Մակվից Կոտայքի գավառի Գյամրեզ գյուղում բնակություն հաստատած ոմն Կիրակոս[8]։

Սյունիքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում 1692 թ. Երեմիա վարդապետի կազմած հարկացուցակը, որտեղ մանրամասն խոսվում է «հուլավար» կոչված տուրքերի մասին, որ վանական հողերն օգտագործող գյուղացիները պարտավոր էին վճարել Տաթևի վանքին իբրև հողօգտագործման վարձ։ Հարկացուցակի համաձայն Տաթև գյուղը վճարում էր 24 բեռ[9] ցորեն, Աղանցը՝ 9 բեռ 1 մարզան[10], Սվարին՝ 15 բեռ 3 մարզան, Տանձատափը՝ 6 բեռ 5 մարզան, Շնհերը՝ 25 բեռ, Հալիձորը՝ 8 բեռ 5 մարզան, Բնունիքը՝ 24 բեռ[11]։

Ղարաբաղի խանությունում միայն Գանձասարի վանքի հողային տարածություններին վերաբերող կալվածագրից տեղեկանում ենք, որ դրանցում մեծ չափերի է հասել ցորենի և գարու մշակությունը[12]։ Իսկ Վարանդայի իշխող մելիք Շահնազար II-ի (մահացել է 1792 թ.) տարեկան եկամտի մասին ձեռագրի հեղինակը հայտնում է. «Ով կարէ ի չափ և քանակ անցուցանել զեկեալ տարեկան արդիւնս ցորենոյ և գարւոյ. կորեկոյ և այլ ինչ արդիւնս»[13]։

Հասկանալի է, որ ցորենի, իբրև ամենակարևոր սննդամթերքի անհրաժեշտությունը անհամեմատ ավելի մեծ էր։ Երկրի ցածրադիր վայրերում, ուր

---

3 Զաքարիա Քանաքեռցի. Պատմագրություն. հ. 2, Վաղարշապատ, 1870, էջ 12։

4 Էվլիա Չելեբի. Ուղեգրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի. Երևան, 1967, էջ 72։

5 Դրամի միավոր։ Իր արժեքով, նայած տեղին ու ժամանակին, տարբեր մեծության է եղել։ XVIII դարի երկրորդ կեսին Թավրիզի Ռոմանը կազմում էր 3 ռ. 8 կ, Երևանինը՝ 3 ռ. 76 կ.։ Մեկ Ռոմանը 10000 դինար էր, 200 դինարը՝ 1 արասի, 50 դինարը՝ 1 շահի։

6 XVII—XVIII դդ. Թավրիզի 1 լիտրը 3 կգ էր, Մարանդինը՝ 6, Նախիջևանինը՝ 9։

7 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան (ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 27, էջ 33։

8 Տե՛ս Զաքարիա Քանաքեռցի. հ. 2, էջ 12։

9 Սովորաբար նկատի էր առնվում իշաբեռը, որը կազմել է մոտ 100—150 կգ։

10 Ծանրության չափ, կազմել է մոտ 35—40 կգ (տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 319)։

11 ՄՄ, ձեռ. № 1488, էջ 213ր—214ա։

12 Տե՛ս Սարգիս Ջալալեան. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան. մասն Բ, Տփղիս, 1858, էջ 96։

13 ՄՄ, ձեռ. № 7823, էջ 183։

ամառվա ամիսներին ջրի պակասություն էր նկատվում և այն հազիվ էր բավականացնում առավել արժեքավոր երկրագործական կուլտուրաների աճեցման համար (տեխնիկական ու բանջարաբոստանային կուլտուրաներ), գարու մշակությունը նպատակահարմար չէր։ Այսպես, օրինակ, Վեդիի գավառում գարի մշակել են միայն Սագարակ գյուղում, իսկ Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ Շահրիար, Մախտա, Ջոմախտուր և Կարբուլ գյուղերում[14]։

Տարբեր շրջաններում, նայած տեղանքի բնակլիմայական առանձնահատկություններին, մշակվել է ցորենի երեք տեսակ՝ դեղին, կարմիր և սպիտակ։ Հիմնականում մշակվում էր կոշտ, երկար ու անկյունաձև հատիկներով դեղին ցորենը։ Լինելով միայն աշնանացան, այն տարածված էր Լոռիում, Սյունիքում, Նախիջևանի ու Ղարաբաղի խանություններ բարձրադիր վայրերում։ Կարմիր ցորենը, որը նույնպես կոշտ էր և լինում էր աշնանացան, դեղին ցորենից տարբերվում էր հիմնականում իր փոքր չափերով։ Կարմիր ցորենը մեծ տարածում ուներ Շիրակում, Գեղարքունիքում, Կաբբիի ու Ապարանի գավառներում, ինչպես նաև Մակվի խանությունում։ Ցորենի սպիտակ, քիչ դեղնավուն տեսակը, որը գերազանցապես մշակվել է ոռոգելի հողատարածություններում ու ցածրադիր վայրերում (Արարատյան դաշտավայր, Նախիջևանի ու Ղարաբաղի խանությունների հովտային շրջաններ) փափուկ էր։ Այն լինում էր միայն գարնանացան, որի համար էլ կոչվում էր «գարնանի»[15]։ Մի շարք տնտեսություններում կատարվում էր և՛ աշնանացան, և՛ գարնանացան։ Այսպես, Էջմիածնի վանքի կալվածատիրական տնտեսությունում 1752 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ցորեն և գարի ցանվել է 630 սոմար[16] հողատարածությունում, իսկ մարտ-ապրիլ ամիսներին՝ 345 սոմար[17]։ Ըստ 1728 թ. Վաղարշապատ գյուղի թուրքական հարկացուցակի գյուղի չորս թաղերի բնակիչները պարտավոր էին որպես բահրա վճարել. ցորեն՝ 2000 քիլա[18], գարի՝ 1800 քիլա[19]։ Համաձայն Ի. Շոպենի տվյալների իրանական տիրապետության վերջերին արդեն Էջմիածնի վանքի հողատարածությունների համախառն բերքը հիշյալ կուլտուրաների գծով կազմել է. ցորեն 6000 փութ[20], գարի՝ 1800 փութ[21]։

Ինչպես նշել ենք, ցորենի և գարու հետ միասին որոշ տարածում է ունեցել նաև հաճարի, կորեկի և տարեկանի մշակությունը։ Գեղարքունիքում, Դաբաշիշագում, Թալինում, Սյունիքում, համեմատաբար մեծ չափերով Էջմիածնի վանական հողատարածություններում տարածված էր հաճարի կարմիր և սպիտակ տեսակների գարնանացան և աշնանացան մշակությունը[22]։ Ըստ Տաթևի վանքի եկամտացանկերի, Աղանց գյուղի բնակիչները պարտավոր էին 20 մարզան կորեկ վճարել վանքին[23]։ Հիշատակարաններում ու ժամանակագրություններում հանդիպում ենք «կորեկ հաց», «կլկել (խոշոր) կորեկ» արտահայտությունների, որոնք ևս վկայում են հացահատիկային հիշյալ կուլտուրա-

---

14 Տե՛ս Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. IV, Тифлис, 1888, с. 182.

15 Նույն տեղում, էջ 176—181։

16 Տարածության չափ, կազմել է մոտ 0,25 հա։

17 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան. թղթ. 1, վավ. 13, էջ 376։

18 Հ. Փափազյան. Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. հարկացուցակները.— «Լանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 440։

19 Ծանրության չափ, կազմել է 27—33 կգ.։

20 Ծանրության չափ, կազմել է մոտ 16 կգ.։

21 И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к России. СПб., 1852, с. 680.

22 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 32; վավ. 23, էջ 57։

23 ՄՄ, ձեռ. № 1488, էջ 213ա։

յի մշակության մասին[24]։ Ադամ Օլեարիուսի վկայությամբ իրանական տիրապետության սահմաններում տարեկանը հիմնականում մշակվել է Արևելյան Հայաստանում, իսկ բուն Իրանում այն դիտվել է իբրև մոլախոտ[25]։ Տարեկանը մշակվել է լեռնային շրջաններում, քանի որ ցրտադիմացկուն էր ու վաղահաս։ Ցանքը կատարվել է օգոստոսի կեսերից։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում հողասակավության ու ջրի պակասության պայմաններում հնարավոր չէր կիրառել դաշտավարության եռադաշտյան սիստեմը։ Հիմնական սիստեմը սերմնափոխությունն էր, երբ միևնույն հողակտորի վրա ցանքս է կատարվել երկու անգամ, ընդ որում հացաբույսերի ցանքսերին փոխարինել են բանջարաբոստանային կամ կերային կուլտուրաները։ Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի XVII դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենը։ Նա գրում է. «...այստեղ հողը երբեք հանգիստ չի մնում, երբ հավաքվում է մի բերք, իսկույն նրա փոխարեն ցանվում է մի այլ կուլտուրա»[26]։

Դաշտավարության մեջ կիրառվել է պարարտացումը։ Պատահական չէ, որ ունևոր տնտեսություններում օգտագործվել է պարարտանյութ տեղափոխողի վարձու աշխատանքը. «Կու կրող ԻԳ (23) մշակաց վարձն ետու ԱՌԳ (3000) շահի գիտութեամբ ժամօրհնողին»—կարդում ենք էջմիածնի ելից-մտից մատյաններից մեկում[27]։ Որպես պարարտանյութ օգտագործվել է խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների աղբը։ Բարձր է գնահատվել աղավնաաղբը ու հատկապես մարդկային արտաթորությունը[28]։

Հողի բերքատվության բարձրացման կարևոր պայմաններից մեկն էլ մոլախոտերից մաքրումն էր. «Զայիր (մոլախոտ—Հ. Թ.) հավաքող ԻԵ (25) մշակաց վարձ ետու Ե(5)ին կէս շահով և Ի(20)ին ԱԱ(11) փողով տվաք չորս հարիւր ՍԵ(55) դիան ձեռամբ Ղունկիանոս վարդապետին»,—կարդում ենք էջմիածնի 1755 թ. ելից-մտից մատյանում[29]։ Իսկ 1758 թ. մատյանից տեղեկանում ենք քարերից հողատարածությունների մաքրման, ինչպես նաև կոշտ հողակտորների փշրման մասին. «Հող քանտող և մանող ԼԲ(32) մշակաց վարձն ետու Դ(3) պիստով[30] վերակացու Ակոբ վարդապետի ձեռամբ ԱՌԴ(4000) ապասի Բ(2)շահի»[31]։

Հողամշակության համար կարևոր նշանակություն ուներ նաև գյուղատնտեսական գործիքների կատարելագործումը, սակայն բնատնտեսության պայմաններում այն չափազանց դանդաղ էր ընթանում։ Դաշտավարության մեջ կիրառվող ամենակարևոր գործիքները արորն ու գութանն էին։ Արորը վարում էր մակերեսային, ուստի և այն հիմնականում օգտագործում էին գարնանային ցանքի ժամանակ։ Արորի արտադրողականությունը օրական չէր անցնում 0,3 հեկտարից։ Արորավարի ժամանակ զբաղված էին լինում 1—6 մարդ, իսկ որպես քաշող ուժ պահանջվում էր 1—2 զույգ եզ։ Զույգ եզը ժամանակի աղ-

---

24 Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Աշ. Հովհաննիսյան. Երևան, 1974, էջ 194, 302, 312, 430։ Մանր ժամանակագրություններ (13—18 դդ.). հ. 2, կազմեց Վ. Հակոբյան. Երևան, 1956, էջ 451, 516։

25 Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием. СПб., 1906, с. 737 (այսուհետև՝ Адам Олеарий).

26 J. Chardin. Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de L'Orient. T. IV, Paris, 1811, p. 105 (այսուհետև՝ Chardin).

27 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 245։

28 Տե՛ս Chardin. T. IV, pp. 103—104.

29 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 27, էջ 51։

30 Պիստ (բիստ), դրամի միավոր, կազմում է 20 դինար։

31 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 23, էջ 61։

բյուրներում կոչվել է «լուծ»․ «Խ(40)լուծ սամի[32] առինք Է(7)անասուն մառուց ձեռամբ վաքիլին, գինն եառ Թ(9)շահի»[33]։ Աղբյուրներում «լուծը» հաճախ կոչվել է նաև «չութ»․ «Ջութ վարող մշակաց բաշխիշ եառ երկու հարիւր դիամ»[34]։ Հաճախ «լուծը» գործածվել է իբրև հողի չափի միավոր։ Այս իմաստով այն նշանակում էր գյուղատնտեսական սեզոնի մեկ օրվա ընթացքում մեկ զույգ եզով մշակվող հողային տարածությունը․ «Եկեղեցւոյս տուինք Ա(1)լուծ հող ի Տայիս, Ա լուծ ի Դող, Ա ի Մոխրենիս»,—կարդում ենք վիմական արձանագրություններից մեկում[35]։

Աշնանային ցանքի դեպքում գործածվել է թեթև ու ծանր գութանը։ Թեթև գութանը վարել է երկաթե խոփ ունեցող արորից ավելի խորը, որպես քաշող ուժ օգտագործվել են 3—4 զույգ եզներ, որոնց աշխատեցրել են 6—8 մարդ։ Օրվա ընթացքում թեթև գութանը վարել է մոտ 0,75 հեկտար հող։ Ծանր գութանը, որն աշխատել է անիվի օգնությամբ, ունեցել է ձևիչ, որի շնորհիվ հողը ճեղքվել և շուռ է տրվել։ Այն հիմնականում գործածել են նախալեռնային շրջաններում, ինչպես նաև այն վայրերում, ուր հողը կոշտ էր։ Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Ադամ Օլեարիուսը․ «Որպեսզի հողը վարեն,—գրում է նա,—պարսիկները (հեղինակը պարսիկներ է անվանում Սեֆյան Իրանին ենթակա մյուս երկրների ժողովուրդներին ևս—Հ. Թ.) գութանը գործ են ածում այնպիսի տեղերում, որտեղ հողը խիտ է և կոշտ, ինչպես օրինակ Հայաստանում։ Այստեղ այդ գութաններն այնքան մեծ են, որ նրանց աշխատեցնելու համար պահանջվում է չորս և ավելի մարդ և լծում են 12-ից ավելի եզներ ու գոմեշներ։ Ակոսները արվում են մեկ ֆուտ (քայլ) խորությամբ և երկու ֆուտ լայնությամբ»[36]։ Պետք է նշել, որ ծանր գութանը տնտեսություններում լայն կիրառություն չէր գտնում, քանի որ այն մատչելի չէր գյուղացիական լայն մասսաներին։ Բացի այդ, պակաս էր նաև բանող անասունների գլխաքանակը։ Այս իմաստով հատկանշական է կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու և Երևան այցելած Թահմազկուլի խանի (Նադիր շահ) հետևյալ հարցազրույցը․«Վերջապես եհարց խանն վասն վարի և ցանի։ Եւ խոկոյն բողոք բարձի, թե՝ ոչ գոյ ըստ բաւականի։ Նաև ոչ գտանին եզինք որ վարեն, բայց քո տօլվաթեն լինի, թէ գարնան Պայազիտու և Ղարսայ եզինք ճարեն փողով կամ պարտքով և վարուցան անեն, որովհետև ջրելով է դարնանավարն, այլ լաւ պիտի լինի...»[37]։ Գութանով վարը նույնպես ունեցել է իր տարածական չափերը, որը աղբյուրներում հանդիպող «օրաւար հող» արտահայտությունն է[38]։ «Օրաւար հողը» մեկ գութանի գյուղատնտեսական աշխատանքային օրվա կատարած հերկն է, որն իր տարածական չափերով համընկնում է արորի երեք օրվա կատարածին։ Աղբյուրներում գործածվել է նաև «վեցկի» տերմինը, որը վեց եզներով լծված գութանով վարն է։ «Ա(1)օր վեցկում եզնարածքն վարեն»,—ասվում է Տաթևի վանքապատկան Աղանց գյուղի հարկացուցակում[39]։

Դաշտավարության մեջ «հերկոցից» անմիջապես հետո սկսվում էր «ցանոցը», որի ժամանակ այն արտերում, որտեղ արորը հնարավորություն չէր ունեցել ավելի խորը վարելու՝ հատկապես խամ և պինդ հողերում, միաժամանակ կատարել են հողերի փխրեցման աշխատանքներ։ Այդ աշխատանքը կատարվում էր փոցխով, որին, քաշելու համար, լծել են 2—3 զույգ եզներ․

---

32 Երկաթից պատրաստված ձողեր, որոնց արանքը մտնում էին եզների գլուխները։
33 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 23, էջ 42։
34 Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 55։
35 Կ. Կոստանյանց. Վիմական տարեգիր. Պետերբուրգ, 1913, էջ 84։
36 Адам Олеарий, с. 737.
37 Աբրահամ Կրետացի. Պատմութիւն. Երևան, 1978, էջ 85։
38 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 139; ձեռ. 3031, էջ 339, 345։
39 ՄՄ, ձեռ. 1488, էջ 213բ։

«Փոցխ քշող Ժ(10)մշակաց վարձն ետու Գ(3)պիստով ձեռամբ տէր Մելիքսէթինն»,—կարդում ենք աղբյուրում[40]։ Նույն աշխատանքի մասին տեղեկություններ է հաղորդում և Ժ. Շարդենը. «Երբ ակոսները հանվում էին,—գրում է նա,—հողագործները փափկացնում էին հողը կարճ ատամներ ունեցող փայտյա հատուկ տախտակներով, որին լծում էին եղներ կամ գոմեշներ»[41]։

Քիչ թե շատ ունևոր տնտեսություններում ցանքին նախորդում էր սերմերի նախապատրաստումը, այսինքն կատարվում էր սերմերի ընտրություն և տեսակավորում։ Հատկապես ուշադրություն էին դարձնում, որ սերմերը լինեին նույն տարվա բերքից հավաքված, խոշոր և ծանր. «Գ ապասի ետու սերմացու ցորեն իստակող ԻԴ(24) կանանց ամբարտարի ձեռօք»[42]։ Եթե սերմերը նախատեսված էին աշնանային ցանքի համար, դրանք ժամանակավորապես պահվում էին պարկերում, իսկ եթե գարնանային՝ պահվում էին հատուկ փորված հորերում. «Ե(5) շահի ետու ներսի ցորնի և գարու հորի վրա բանող Ը(8) մշակաց Է(7) փոդով»[43]։ Հարկ է նշել, որ առաջին դեպքում սերմացուն լավ էր պահպանվում, իսկ երկրորդ դեպքում խոնավությունից կորցնում էր ծլունակությունը։ Ցանելու պրոցեսը կատարվում էր հետևյալ կերպ. ցանողը մարմնի ձախ կողմում կախում էր 15—20 կգ տարողությամբ կաշվե տոպրակ ու համաչափ քայլերով առաջ շարժվելով՝ աջ ձեռքով ցրում էր սերմացուն այն հաշվով, որ հավասարապես թափվեր հողի մակերեսին[44]։

Ցանոցին հաջորդում էր տափանումը. սերմերը հողում ծածկելու համար գործածում էին ցաքան, որը նույնպես դժվար աշխատեցվող գործիք էր և ուներ երկուսից երեք լծասարք. «Տափի լուծ քշող ԻԴ(24) մշակաց վարձն ետու կես շահով Գ(3) ապասի»[45]։ Սովորաբար տափանելուց հետո ոչ բոլոր սերմերն էին ծածկվում հողով և բաց մնացածները կեր էին դառնում թռչուններին, որոնց քշելու համար ունևոր տնտեսություններում հաճախ օգտագործել են երեխաների աշխատանքը. «Ղուշ քշող ՍԵ(55) պստկի վարձն ետու կէս շահով ձեռամբ վէքիլին»[46]։

Տափանելուց հետո սկսվում էին հողի մարկոսման աշխատանքները, երբ ծռված, լայն բերանով երկաթյա բահով վարած տարածություններում ջրելու համար առուներ էին անցկացվում։ Սա նույնպես շատ աշխատատար պրոցես էր և մեծ քանակությամբ աշխատուժ էր պահանջում. «Մարկոսող ՀԶ(76) մշակաց որոց ԼԶ(36)ին Ա(1) շահի Ա փղօվ. ԺԸ (18)ին Ա շահի Բ(2) փղօվ. ԻԲ(22)ին մին շահով վարձ ետու երեք հազար ԹՃՀ(970) դիան»[47]։

Հունձը կամ քաղը կատարվել է հիմնականում մանգաղով։ Գերանդին գործածել են այն դեպքերում, երբ հարկավոր է եղել շտապ ավարտել բերքահավաքը, կամ էլ այն դեպքերում, երբ հասկերը ցածր չէին, իսկ բերքը այնքան էլ հարուստ չէր։ Բերքահավաքի շուտ կամ ուշ կազմակերպումը պայմանավորված էր նաև սերմերի տեսակից, արևի նկատմամբ տեղանքի ունեցած դիրքից, ոռոգման ջրի ջերմաստիճանից և այլ հանգամանքներից։ Օրինակ, Արարատյան դաշտավայրում և Նախիջևանում հունձը սկսվում էր հունիս-հուլիսին, Գեղարքունիքում, Դարաչիչագում, Շարուր-Դարալագյազում՝ հուլիս-օգոստոսին, Ղարաբաղում՝ օգոստոս-սեպտեմբերին և այլն[48]։

---

40 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 23, էջ 62։

41 Chardin. T. IV. p. 101.

42 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 29։

43 Նույն տեղում, էջ 31։

44 Свод материалов, т. IV, с. 330.

45 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 23, էջ 46։

46 Նույն տեղում, էջ 45։

47 Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 51։

48 Свод материалов. Т. IV, с. 331—333.

Հացահատիկային կուլտուրաների մշակման վերջին պրոցեսը կալսումն էր, որի մանրամասն նկարագիրը գտնում ենք Ժ. Շարդենի մոտ. «Ընդանք,—գրում է Շարդենը,—ցորենը շղթաներով չեն կալսում, ինչպես դա անում ենք մենք, այլ առանձնացնում են հատիկը ցողունից կալատեղում հետևյալ կերպ. նախ ցողունները իրար են կապում խրձերով 30—40 ֆուտ շառավիղով, մեզ նման չվախենալով ո՛չ գողերից և ո՛չ էլ քամուց։ Հետո նրանք այդ խրձերը շրջում են գլխիվայր, որոնց վրայից գնում էր կամնասայլը։ Վերջինս ունի երեք ֆուտ երկարություն և երկու ֆուտ լայնություն։ Կամնասայլի վերևի մասը ավելի նեղ է քան ներքևինը և ծառայում է որպես նստելու տեղ քշողի համար։ Ներքևի մասը ունի քառակուսու տեսք, բաղկացած փայտե չորս ձողերից։ Երկու ձողերի արանքում կան իրար մեջ մտած երեք, երբեմն էլ չորս կլորավուն փայտեր, որոնք ծառայում են իբրև սռնի և նման են մեր հրուշակագործների գրտնակներին։ Գլանաձև սռնիների վրա, մեջ ընդ մեջ հարմարեցված են եռանկյունաձև կտրիչները, որոնք ունեն սղոցի նման սուր ատամներ։ Սրանցից մեկը սռնու վրա հարմարեցված է ուրագի ձևով, մյուսը՝ կացնի, որպեսզի տարբեր դիրքերով փռված ծղոտները երկու ուղղությամբ էլ կտրատվեին։ Կամնասայլը ունի փայտե քաշիկ կամ կաշվե ձգափոկ, որին լծում են ամեն տեսակի գրաստներ՝ ձիեր, եզներ, ջորիներ, ավանակներ, միայն առանձին-առանձին։ Կամնասայլի վրա նստեցնում են տղա երեխայի, որը հարկադրում է կենդանիներին վազել արագ վարգով։ Յուրաքանչյուր կենդանի վազում է մոտ 3—4 ժամ, որից հետո նրան փոխում են։ Մոտիկ կանգնած մարդիկ եղանակներով հարդը առանձնացնում են հենց կայատեղում, հատիկները, որոնք ավելի ծանր են, մնում են տակին»[49]։ Կալման աշխատանքների մասին տեղեկություններ է հաղորդում և Զաքարիա Քանաքեռցին։ Նա նկարագրում է, թե ինչպես Դեղարքունիքի մելիք Փարսադանը կալի ժամանակ ոմն Մխիթար երեցից պահանջում է նրա եզները, իսկ վերջինս, որ նույնպես կալսում էր իր բերքը, մերժում է։ Մելիքը կատաղում է «...որպես որդեկոտոր արջ և գոյնն սևացաւ որպէս զածուխ, և զայրացմամբ առաքէ զերեքեան կամնաւար ծառայս և ասէ, գնացեալ բերջիք զեզինս այնպէս լծեալ կամնասայլին և կամնավարան՝ և ամենայն որ ինչ ի վերայ նորա է»[50]։

Մի քանի խոսք բրնձի մշակության մասին։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում հացահատիկային համեմատաբար քիչ տարածված կուլտուրաներից էր բրինձը, որը իր մշակության պայմաններով էապես տարբերվում էր արդեն թվարկված հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունից։ Բրնձի աճեցման համար հողի նախնական նախապատրաստման եղանակը հետևյալն էր. նախատեսված հողամասը նախ բաժանվում էր տարբեր մեծության քառակուսիների, որոնք շրջափակված էին հողապատնեշներով։ Նախքան ցանքը, հողամասը առատորեն ջրում էին այն հաշվով, որ հողաթմբերը ջրելուց հետո ամրանան, որից հետո նոր միայն սկսում էին մինչցանքային ոռոգումը։ Ցանելուց առաջ սերմերը լցնում էին ջրի մեջ և թողնում 3—6 օր։ Ջրի երես բարձրացած սերմերը իբրև ոչ պիտանի հեռացվում էին։ Ցանքը կատարվում էր ջրի հոսքին հակառակ, իսկ հոսքը ամենավերջին քառակուսում կտրում էին այն ժամանակ, երբ այնտեղ ջուրը հասնում էր անհրաժեշտ մակարդակի։ Ցանելուց երեք ամիս անց բրինձը ծաղկում էր, իսկ հասունանալ սկսում էր ծաղկումից 5—6 շաբաթ հետո։ Դա մոտավորապես լինում էր օգոստոսի կեսերին և շարունակվում ամբողջ սեպտեմբերը։ Բերքահավաքից մի քանի օր առաջ ջրի հոսքը կտրում էին և սկսվում էր հողերի չորացումը։ Բրինձը քաղում էին մանգաղներով, կապում առանձին խրձերով և դնում հողապատնեշների վրա, ուր 2—3 օր անց դրանք չորանում էին։ Այնուհետև կատարում էին կալսում, որը նույնն էր, ինչ հացահատիկային մնացած կուլտուրաներինը։

---

[49] Chardin. T. IV. pp. 105—1 7.

[50] Զաքարիա Քանաքեռցի. հ. 1, էջ 82—83։

Բրնձի աճեցման համար հողակլիմայական նպաստավոր պայմաններ կային Արարատյան դաշտավայրում, ուր ոչ միայն տեղումների քանակն էր բարձր, այլև առկա էր արհեստական ոռոգման լայն ցանց։ Էվլիա Չելեբին, նկարագրելով իր ուղևորությունը Երևան, հայտնում է, որ Հրազդան գետի ափով, բրնձի դաշտերի միջով անցնելիս հասնում է Խոջա-բաղի գյուղը, որը Երևանի խանի սեփականությունն էր[51]։ Արարատյան դաշտավայրում ունեցած իր հողատարածություններում էջմիածնի վանական տնտեսությունը մեծ տարածություն էր հատկացրել նաև բրնձի մշակությանը։ Հետաքրքիր է, որ տնտեսությունը վաճառքի է հանել բրինձ. «Թուին ՌՄԷ (1758) բրինձ ծախեցաք ՃԿԳ (163) լիտր Ա(1) լիտրն ԻԸ (23) փողով գինն եղև Ա թման ԲՌ (200) դրան»[52]։ Երևան քաղաքի արտաքին ասլբանքաշրջանառության մեջ պատմիչը հիշատակում է նաև բրինձը[53]։ Բրնձի մշակության կարևոր շրջաններից էին նաև Շարուր-Դարալագյազն ու Նախիջևանի խանության հումտային շրջանները[54]։ Վրացական աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն բրինձ է աճեցվել նաև Լոռիում[55]։

Այսպիսով, բերված տեղեկությունները վկայում են, որ XVII—XVIII դդ. Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության երկրագործական զբաղմունքի հիմնական ճյուղը եղել է հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը։ Չնայած բնատնտեսության պայմաններում երկրագործական տեխնիկայի դանդաղ կատարելագործմանը, հաստատված համեմատաբար երկարատև խաղաղության պայմաններում մշակելի հողային տարածությունների ընդարձակման, ոռոգման ցանցի կատարելագործման, պարարտացման տեխնիկայի լայն կիրառման հետևանքով հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը զգալի առաջընթաց ունեցավ։

ОБРАБОТКА ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В XVII—XVIII ВЕКАХ

Г. В. ТОРОСЯН

Резюме

Основной отраслью земледельческих занятий крестьянства Восточной Армении в XVII—XVIII вв. была обработка зерновых культур. Несмотря на медленное совершенствование земледельческой техники в натуральном хозяйстве, в условиях сравнительно продолжительного мира, установившегося после завершения в 1639 г. разрушительных турецко-иранских войн, вследствие расширения обрабатываемых земельных пространств и совершенствования оросительной сети, возросла обработка пшеницы, ячменя, риса, полбы, ржи и проса. С этой точки зрения особый интерес представляют «исходящие-входящие» журналы Эчмиадзинского монастырского хозяйства за 1739—1755 и 1755—1759 гг., в которых имеются интересные свидетельства об условиях обработки в разных районах этих зерновых культур, их урожайности, а также о системах, применяемых в полеводстве, орудиях труда.

---

51 Էվլիա Չելեբի, էջ 85։

52 ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 23, էջ 3։

53 Զաքարիա Քանաքեռցի. հ. 2, էջ 54։

54 Свод материалов. Т. IV, с. 190.

55 Լ. Մելիքսետ-Բեկ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 78։